

продажу техніки і знарядь спеціалізованою машинотрочною організацією, якою була „Село-Техніка”, видаються зовсім незначними. Цей висновок підкріплюється й тим, що на „Село-Техніку” в той час припадало майже 70 % усіх операцій з продажу сільськогосподарської техніки і знарядь техніки.

Характерною особливістю було те, що, одночасно з придбанням різноманітної сільськогосподарської техніки і знарядь для збирання та переробки врожаю, в середині 1920-х рр. починають впроваджуватися трактори. Зокрема, в 1924/1925 сільськогосподарському році в Україну із США було завезено 3070 тракторів і закуплено 120 тракторів „Запорожець”, вироблених Укрсільмаштрестом. За розподілу одержаних тракторів, найменше їх дісталось одноосібним господарствам – всього 30, найбільше машинним товариствам – 1036 одиниць. Колективні господарства отримали 798, сільськогосподарські кредитні товариства – 576, різні сільськогосподарські установи – 315, земельні громади – 136 тракторів [4, 6].

При цьому, найбільшим попитом користувалися відносно дешеві трактори, що зумовлювалося низькою купівельною спроможністю селян. Так, у 1926 р. найбільшою популярністю користувався американський „Фордзон”, який з плугом коштував 1770 руб. З перших українських тракторів найменшу ціну мав „Запорожець” – 1450 руб. Стільки ж коштував „Карлик” та „Фордзон путиловський”. Інші ж вітчизняні трактори коштували дорожче: „Комунар” (Харківського паровозоремонтного заводу) без плуга та „Більшовик” без плуга – 8000 руб., „Коломенець” з плугом – 2500 руб.

Розподіл тракторів між районами діяльності сільбанків і округами здійснював Укрсельбанк, за погодженням з Наркомземом. Остаточою план розподілу затверджував Тракторний Комітет і передавав його Агропромторгові. Про таку практику можна судити з розподілу чергової партії з 1396 тракторів в 1926 р., коли Одеському Сільбанкові було виділено 324 трактори і комітетам взаємодопомоги – 9, АМРСР – 101, Донецькому Сільбанкові – 690 і комітетам взаємодопомоги – 10, Катеринославському Сільбанкові – 189, Радгосптрестові – 31 і державним племінним господарствам – 32. Крім цього, трактори виділялися цукротрестам, спиртотрестам та іншим організаціям і відомствам.

Порядок розподілу тракторної техніки серед селянських господарств 1926 р. у різних регіонах мав свої особливості. Однак в усіх випадках бралися до уваги вказівки Укрсільбанку, які були направлені на місця. Згідно цих вказівок, трактори в першу чергу відпускалися комунам, артілям, товариствам для спільного обробітку землі, сільськогосподарським та машино-тракторним товариствам і комітетам незможних селян. При цьому вносилося 25 % ціни, а решта виплачувалася впродовж 2 – 3 років. Інші кооперативні організації і державні установи відразу мали сплачувати 40 % авансу, решту – впродовж року. Селяни-фермери та інші приватні особи мали найбільш не вигідні умови придбання тракторів. По-перше, їм виділялося не більше, ніж 5 % одиниць техніки з усієї партії. По-друге, вони мусили відразу виплатити 50 % вартості при оформленні заявки і 50 % при отриманні трактора [5, 33 – 35].

Таким чином, у першій половині 1920-х рр., коли сільськогосподарське виробництво розвивалося на засадах, проголошеної більшовиками, нової економічної політики, забезпечення селянських господарств технікою відбувалося в складних умовах. Давалася взнаки повоєнна розруха, в тому числі і в сільськогосподарському машинобудуванні, незбалансованість фінансової системи, а також несприятливі погодні умови окремих років.

Найбільшим попитом на початку 1920-х рр. на селі користувалися технікою і знаряддя для збирання і обробки врожаю. Водночас набуває поширення тракторна техніка, передусім відносно дешевої трактори. Порядок забезпечення тракторами, відповідно до державної політики, передбачав більш вигідні умови для колективних об'єднань селян. Водночас селяни-фермери та інші індивідуальні господарі ставились при цьому у відверто не вигідні умови.

1. Львов А.С. Потребление сельскохозяйственных машин и орудий на Украине в 1923 – 24 гг. // Украинська сільськогосподарська газета. – 1924. – Число 8 – 9.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. І. – Оп. 20. – Спр. 1731.
3. Прилуцький В. Розвиток внутрішньої державної торгівлі в УСРР у 1920-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2005. – Вип. 14.
4. Матвієнко В. Що зробила і робить радянська влада для сільського господаря // Радянський селянин. – 1926. – № 2.
5. Про трактори // Радянський селянин. – 1926. – № 8.

А. Г. Морозов, О. М. Абразимова

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ ПОСИЛЕННЮ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ 1920-х рр.

Динамічні соціально-економічні та політичні процеси, що протікали в українському селі протягом 1920-х рр. спричинили виникнення неформальних громадських рухів у селянському середовищі. Деякі з них навіть отримали певне організаційне оформлення. Селянський рух коливалися від збройних форм опору владі – до демократичних спроб співпраці через обговорення комплексу соціальних проблем. У радянській історіографії панувала думка про всенародну підтримку заходів радянської влади селянством та наявності опору курсу партії лише з боку «куркулів» [1]. Сучасні наукові праці спростовують це твердження. При цьому, проблеми загострення відносин «держава-селянство» досліджують сьогодні М. Безотосний [2], О. Ганжа [3], Г. Капустян [4].

Вже на початку існування радянської держави влада систематично узагальнювала суспільні настрої селян за допомогою органів ЧК-ОДПУ. Донепівський період характеризується в них «виступами ображених революцією елементів – куркулів та сільської буржуазії – під керівництвом антирадянських партій і груп» [5, 780]. Селяни вимагали зміни аграрної політики, ліквідації диктату РКП(б), скликання Установчих зборів. Тому вже у травні 1922 р., тобто, на початку непу, українські чекісти одержали наказ ігнорувати кримінальний бандитизм і боротися лише з «політичним бандитизмом селянства, який несе загрозу радянському ладу» [6, 65].

Після запровадження непу, який в цілому задовольнив інтереси сільського населення, повстанський рух пішов на спад. Проте, залишився прошарок селянства, який продовжував чинити опір більшовизму. Так, у червні – серпні 1923 р. в Черкаській окрузі органи ОДПУ зафіксували 3 збройні формування – Грищенка, Луньєва, Стригуна, які спрямовували свою діяльність на руйнацію радпарату та підриг податкової кампанії. Учасники загонів паралізували роботу голів сільрад, підпалювали сільради, знищуючи податкові списки [6, 72]. У с. Савустьянка Уманського округу 1925 р. загін повстанців переслідував членів КНС, котрі брали участь у розкуркуленні [7, 137 – 137а]. В 1926 р. на території України діяли близько 25 повстанських формувань різного спрямування. Більшість повстанців були бідняками та наймитами,

хоча були випадки, коли група повстанців складалася винятково з комсомольців [8, 252].

Із середини 1920-х рр. з'являються нові форми громадської активності селянства: агітація за створення селянських організацій (союзів), заклики до масового селянського руху, захоплення (через вибори) низових органів влади, спроби організувати селянські політичні партії, розповсюдження листівок, які містили критику дій радянського активу та заходів влади тощо [5, 780]. У більшості випадків ці протести мали економічне підґрунтя та мали на меті опір грабінницькому фіскальному визиску. Серед тогочасних селянських рухів панувало прагнення різних соціальних спільнот села спрямувати зусилля на поліпшення економічних умов життя через вплив на владні структури, шляхом підвищення політичної активності селян.

Показовим, відносно ставлення радянської влади до суспільно-політичної активності селянства, є звіт про хід перевиборів до сільрад в Могилевському та Тульчинському округах 1926 р., де уповноважений комісії ЦК КП(б)У, зазначив: «Керівництво залишається за нами лише тому, що зараз немає інших політичних організацій, які можуть відкрито (легально) очолити село, немає оформлених політичних груп, які б організовано вели боротьбу на виборах та розвивали діяльність щодо обробки виборця» [9, 12].

Розповсюдженням явищем стали селянські листівки та прокламації антирадянського змісту. Так, 1925 р. в Каневі масово розклеювалися листівки із закликом до протестних дій проти несправедливих кроків влади [10, 320]. На адресу Борщівської сільради Радомишльського району Волинської округи 1926 р. надійшов лист-заклик, який агітував усіх селян об'єднатися та створити Українську радянську селянську республіку. Лист був підписаний від Організаційного комітету селянської республіки (УРСР) та був надісланий з Києва [11, 10]. Автори іншого, широко розповсюдженого по селах Київщини листа під назвою «Земля і воля», зазначали, що їх можна знайти в Золотоноші, Ірклієві, Великому Хуторі, Бойківщині та в Драбово. Вже в перших рядках листа звучить заклик до єднання: «Селяни організуйтеся в тім наша сила! Земля і воля селянам! Селяни єднайтеся!» [11, 285 – 286а]. Якщо відкинути емоційне забарвлення цих закликів, то проглядаються цілком типові для настроїв більшості селян вимоги: землевпорядкування, вирішення проблеми нестачі земель через переселення, ліквідація диктатури пролетаріату.

Ще один лист, який надійшов до ЦК КП(б)У від імені «Селянсько-робітничої республіки», звинувачував владу, що вона підпорядковується партії, а не населенню: «Кажуть, що влада наша. Бачте, ми її обираємо. А хіба вона робить нашу волю, хіба вона думає про нас, селян. Що вона нам дала. Відібрали у нас землю та обклали таким податком, що аж небо вовною покажеться. Коли ми мали податки тільки земельні – державні, земські та волосні брались від землі, а тепер податки і державні, і окружні, і сільрадівські. Та усіх їх не перепишеш, а робітники податку не платять. Влада тепер робить те що скаже якась компартія, вона слухає її, а не нас» [12, 48]. Слід підкреслити, що подібні листівки та заклики мали доволі широке розповсюдження, а тому були виявлені в багатьох округах України.

Протягом березня 1928 р. в с. Ново-Економічному були розповсюджені 5 прокламацій з підписом «Гурток № 57», в яких йшлося про гніт більшовиків і тяжке становище селянства, а також містився заклик до збройного повстання, причому вказувалось, що в травні по всій країні пройде хвиля заворушень [13, 23]. 3 грудня 1928 р. у Сумах з'явилися 2 листівки із закликом до боротьби, підписані «Виконкомом друзів народу», наступного

змісту: «1. Товариші! Об'єднуйтеся. Бийте ворогів. Вимагайте вільної мануфактури та хлібу. Проти маси влада не піде. Скоро наша закордонна влада звільнить нас; 2. Товариші. Чого ви мовчите. Хіба ви не знаєте, що влада, відчувачи кінець, вивезла хліб (на випадок втечі буде золото на дорогу), а нас змушують їсти якийсь хліб, яким раніше свиней кормили, та й такого дають мало...» [14, 50].

У жовтні 1928 р. Секретний відділ ОДПУ підготував звіт «Антирадянський рух на селі», де наводилася характеристика руху за створення селянської класової партії. Слід зазначити, що масовий селянський рух середини 1920-х рр., однією із основних вимог до влади мав не лише створення селянської спілки як виразника економічних інтересів села, але наголошував на необхідності організації селянської партії, яка б захищала права селянства в умовах диктатури пролетаріату. Так, у звіті згадується Українська мужицька партія, яка «має яскраво виражений куркульсько-буржуазний характер, а в деяких питаннях (зокрема щодо земельної політики) представляла есерівську платформу» [5, 798 – 799] та Українське селянське об'єднання як «спроба української інтелігенції, очолюваної емігрантськими контрреволюціонерами, створити антирадянську селянську організацію» [5, 801]. Тобто, розповсюдження ідей необхідності консолідації селянства проходило не тільки стихійно з низів, а й через сільську інтелігенцію, яка працювала в Києві, Харкові, Одесі та інших містах [15, 7].

Більш небезпечною для влади стала поширена серед населення думка про можливість опору, при чому не одиночного, стихійного, а масового та централізованого. В листі, надісланого С. Косіюру, читаємо: «Хоч Денікіна давай, однаково будемо згодні, щоб була інша влада, але щоб було що їсти. Скоро у нас буде контрреволюція і комуністів усіх переб'ємо» [16, 54]. У с. Довгалівка Криворізької округи селяни відверто говорили: «Радянська влада – це банда, це здирники, раніше у нас був один збірник та один староста з писарем, а тепер сидять 100 осіб і толку ніякого нема, продподаток стягують по 100 – 150 рублів... і колектив у мене забрав 3 десятини землі. Хіба це колектив, це якась банда села на трудовій землі» [17, 26].

У листі мешканця с. Рівне Зінов'ївської округи до редакції газети «Вісті» (жовтень 1927 р.) наводяться характерні настрої населення: «Тепер кожний селянин зробився звіром для радянської влади. Він уже не надіється, що йому радвлада допоможе, бо вже на факті доказали, що в господарстві не він господар, а хтось інший. Він уже своїм власним трудом, добром, своєю кривавицею не має права розпоряджатися» [18, 6]. В Глухівському районі селяни на безпартійній конференції накинулися на партійців: «Ви їздите до нас тільки голови дурити і комуні будувати. Вас потрібно гнати в шию, щоб не їздили до нас брехати, нам ваші комуні не потрібні» [11, 43].

Агітація проти відверто грабінницької хлібозаготівельної компанії 1927 – 1928 рр. переросла у прямий протест проти влади із закликом чинити їй збройний опір. Так, на зібранні, з приводу хлібозаготівлі, лунали такі висловлювання: «Потрібно зробити так, щоб вони подошли, якщо б настав той час, коли можна було б влаштувати комуністам Варфоломійську ніч» [14, 18] або «всю кооперацію потрібно перебити або спалити по всій нашій країні, тільки тоді буде для нас життя вільним і все буде по-старому» [13, 50]. Тобто, частина селян була не тільки вороже налаштована щодо держави, а й навіть готова була застосувати зброю.

Яскравим прикладом таких настроїв селянства є листи, адресовані до ВУЦВК Г. Петровському: «Я, Макієнко Микола, йду проти радянської влади. Приходять до мене селяни й кажуть – підіймай війну, то ми й

поможемо тобі воювати. Я призначив війну у березні місяці 25 числа 1929 року. У мене є військо в 1972 чоловік» [19, 3]. Інший лист від селянина з Уманщини: «Нам селянам закрили очі й кажуть, що «це наша влада» і мусимо терпіти всі ці знущання і вимагання. Селяни нетерпляче чекають війну, аби тільки дали зброю в руки селянам, то була б друга революція з комуністичною партією і з тими радянськими пузами, що ссуть кров з бідного трудового селянина» [19, 4а].

Доведені до відчаю, селяни бачили тепер захист своїх інтересів не в організації спілки чи союзу, а у прямій збройній боротьбі з кривдниками: «Ми всі підемо в банди, а то заберуть хліб у селянства і ми будемо сидіти голондими» [14, 46]. Про це переконливо свідчать матеріали таємних офіційних зведень. У першому півріччі 1928 р. було зафіксовано 117 терористичних актів, а з жовтня 1928 до серпня 1929 рр. – 348. Щоправда, влада висвітлювала це у контексті загострення класової боротьби на селі, списуючи все на «куркульські елементи», закриваючи очі на те, що це була безкласова акція протесту проти знущань держави над своїм населенням, що включала представників як заможних та середняцьких, так і бідняцьких господарств.

Таким чином, архівні дані засвідчують факт надзвичайної активності суспільної думки селян, аналіз якої займав важливе місце в політичних технологіях більшовицької влади. Чисельні спеціальні обстеження, таємні звіти та доповіді окресленого періоду показують що, незважаючи на те, що в різних регіонах України існували певні відмінності у причинах, перебігу, учасниках неформальних громадських осередків, простежувалася загальна тенденція наростання селянського громадського руху, який мав широкий спектр різновидів. Так, опозиційні настрої населення коливалися від збройних методів опору владі на початку та наприкінці 1920-х рр. до демократичних спроб співпраці через обговорення комплексу соціальних проблем та утворення незалежних громадських селянських організацій. Спрямування та характер громадського руху були яскравими показниками реакції сільської спільноти на ті чи інші кроки радянської влади. Процес виникнення таких рухів мав доволі складну природу та обумовлювався багатьма, інколи доволі несподіваними, чинниками, в тому числі й суто суб'єктивного характеру. Ігнорування ж вимог та нехтування інтересами більшості населення спричинило критичне загострення взаємовідносин держави та селянства наприкінці 1920 – на початку 30-х рр.

14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2779.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2329.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1987.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2524.
18. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 154.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2906.

Г. М. Георгізов

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1921 – 1927 рр.

Переживаючи досить складні моменти у процесі розбудови національної держави, Україні потрібен досвід минулих епох, однією з неоднозначних сторінок яких був неп. Саме у цей період радянському керівництву вдалося реалізувати нову суспільно-політичну модель, створивши усвідомості сучасників принципи майбутнього суспільства, головною ідеєю якого став комунізм. Ряд заходів у сфері економічного життя, аграрних відносин, освітній галузі, українізації партійного апарату призвели до остаточного реформування масової психології, менталітету українського населення у 1920-х рр.

Життя та діяльність українського селянства в період непу знайшли своє відображення у творчому доробку вчених, починаючи з 1920-х рр. До найбільш ґрунтовних робіт того часу, присвячених селу, слід віднести дослідження М. Гуревича [1], В. Якиманського [2], О. Осліковської [3]. Серед наукових праць 1950 – 70-х рр., в яких спеціально досліджувалася аграрна політика радянської влади відбудовчого періоду, варто виділити доробок Б. Мигалія [4], І. Ганжі [5], Р. Ляха [6], В. Сидорова [7], В. Марочка [8] та ін. Серед сучасних напрацювань явним кроком уперед стали дослідження С. Кульчицького [9], О. Ганжі [10] та ін. У цілому, здобутки вітчизняної та закордонної історіографії дають можливість виявити взаємозв'язки економічного спротиву селянства, пов'язаного з аграрною політикою більшовиків і натуралізацією селянського господарства, а також подіями, що, зрештою, призвели до політичних трансформацій лєнінської доктрини і нової економічної політики радянської влади.

Революція та громадянська війна стали каталізаторами, з одного боку, тотальної ідеологізації народів колишньої Російської імперії, а з іншого – стали базою, на основі якої відбувалася руйнація традиційних основ народної культури. В період революційних подій 1917 – 1920 рр. та на етапі появи УРСР національна свідомість українських селян зазнала впливу ідеологічних чинників, що пропонували злиття особистості, її індивідуальності з загалом, з масою класу. Це відбувалося в руслі двох доктрин, одна з яких претендувала на поліконфесійність, намагаючись замінити собою православну церкву, а інша – проголошувала загальнопланетарний інтернаціоналізм. Однак цей напрям відчутно послабився в очах народних мас після української незалежності 1917 – 1919 рр., оскільки ігнорував питання національної держави.

Основна маса населення спрямовувала своєї рефлексії у більш матеріальному напрямі – до землі-матінки, яка на думку Д. Ібрагімової, в очах селян одвічно була тотожною землеробству, яке виступало космічним процесом, що поєднує час і простір, духовну і матеріальну сфери, людський світ і природу [11, 109]. Попри усі настанови більшовиків, селянин залишався практиком, і тому, якими б не були привабливі і багатобіччі комуністичні гасла, вони залишалися для нього порожнім відволіканням, якщо не базувалися на найважливіших для нього економічних інтересах.

1. Див. зокр.: Абресенко К. *О социалистическом перевоспитании крестьянства.* – М., 1949; *Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 2. – К., 1967; та ін.*
2. Безотосний М.Т. *Опір сталінізму в Україні (1920-1930-ті рр.)* // *Укр. іст. журн.* – 1993. – № 2.
3. Ганжа О.І. *Селянські хвилювання та виступи наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.* // *Український селянин.* – 2006. – Вип. 10.
4. Капустян Г.Т. *Дві «правди» або українське село в двадцятих роках двадцятого століття.* – Кременчук, 2003.
5. *Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939: Док. и мат.* – М., 1998.
6. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО).* – Ф. Р-184. – Оп. 1. – Спр. 3.
7. ДАЧО. – Ф. Р-2126. – Оп. 1. – Спр. 25.
8. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ).* – Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 1671.
9. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ).* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2221.
10. ДАЧО. – Ф. Р-185. – Оп. 2. – Спр. 11.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2316.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2239.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2824.